

Αναστασία Καλάη-Μουζάκη

Υπ. δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας

Στέλιος Μουζάκης

Πολιτικός Μηχανικός, Ιστοριοδίφης

Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι
και Άγιος Γιάννης στον Πέλικα, Μαρούσι
Παρατηρήσεις στον εικονογραφικό τύπο,
την τεχνοτροπία και την τεχνική των τοιχογραφιών τους

ΜΕΡΟΣ Α΄

Τυπολογικές-μορφολογικές παρατηρήσεις

1. Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι

ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ με τις οποίες θα ασχοληθούμε δεν είναι άγνωστες στους ερευνητές. Ο Άγιος Αθανάσιος¹ στο Λιόπεσι έχει ανακηρυχθεί διατηρητέο μνημείο (πίν. Ιβ). Είναι ξυλόστεγη τρίκλιτη βασιλική με ενιαία δίριχτη στέγη.² Η μορφή της είναι ιδιότυπη γιατί έχει χτιστεί πάνω στα λείψανα μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής³ της οποίας σώζεται μεγάλη κυκλική αψίδα του ιερού. Χαρακτηριστικό στοιχείο της τοιχοδομίας της είναι η άφθονη χρήση παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών αλλά και ενεπιγράφων επιτυμβίων στηλών.⁴ Η γενική μορφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, τα θεμέλια της οποίας διακρίνονται γύρω από την εκκλησία, έχει ήδη μελετηθεί⁵ (πίν. Ια).

---

1. Κατέχει τις συντεταγμένες 3.Ξ 114 στο Ρ.Σ.Α. μνημείων και αρχαιολογικών χώρων του Ιωάννη Τραυλού (1974).

2. Χαρ. Μπούρας – Αθηνά Καλογεροπούλου – Ρένα Ανδρεάδη, *Εκκλησίες της Αττικής*, Αθήνα 1969, 236-8.

3. Ό.π., 244 πίν., XXV.

4. A. Milchhofer, *AM* 12 (1887), 95-7 αρ. 79, 91. *IG IP* 7056, 7096. H. Mobius, *AM* 49 (1924), 13-4. Ευθ. Μαστροκόστας, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1956, 27-31.

5. Ευθ. Μαστροκόστας, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1961, *Χρονικά*, 15 αρ. 45, 46.

Σε κάτοψη η διαμόρφωση του τριμερούς ιερού της είναι αρκετά ιδιότυπη. Στη βορινή πλευρά η πρόθεση ακολουθεί τη διαμόρφωση της μεγάλης, διαμέτρου 10,00 μ. κυκλικής αφίδας, της παλαιοχριστιανικής βασιλικής από την οποία αφίσταται το κεντρικό τμήμα όπου διαμορφώνεται και ημικυκλική, εσωτερικά και εξωτερικά, κόγχη. Τέλος, η νότια πλευρά του ιερού διασπάται σε δύο τμήματα, ακολουθώντας μέχρις ενός σημείου τα υπάρχοντα θεμέλια της αφίδας και στη συνέχεια τους στυλοβάτες του μεσαίου κλίτους της αρχικής βασιλικής.

Από τα υπάρχοντα στοιχεία οι μελετητές του μνημείου τοποθετούν την ανέγερση του Αγίου Αθανασίου στον 17ο αιώνα.⁶

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι τοιχογραφίες της αφού σώζονται σε τέσσερα επάλληλα στρώματα. Όλα χρονολογούνται μέσα στην τουρκοκρατία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες του κτιστού τέμπλου, οι οποίες χρονολογούνται ακριβώς το 1773. Το υπόλοιπο, ορατό σύνολο τοποθετείται από τους ίδιους ερευνητές, επίσης, στα τέλη του 18ου αιώνα (πίν. 2).

2. Άγιος Ιωάννης στον Πέλικα

Η δεύτερη εκκλησία στην οποία θα αναφερθούμε είναι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στον Πέλικα του Μαρουσιού⁷ (πίν. 3). Και αυτή είναι γνωστή στους ερευνητές.⁸ Όμως κανένας δεν παρουσίασε ολοκληρωμένη αρχιτεκτονική μορφολογική και τυπολογική μελέτη και, πολύ περισσότερο, σχέδια.

Είναι μονόκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική⁹ με ελαφρά οξύκορφο ημικυλινδρικό θόλο (σχέδ. 1). Σχεδόν ορθογώνια σε κάτοψη, έχει εσωτερικές διαστάσεις,

6. Χαρ. Μπούρας – Αθηνά Καλογεροπούλου – Ρένα Ανδρεάδη, ό.π., 237.

7. Στο χάρτη του Ιωάννη Τραυλού (1974) φέρεται υπό στοιχεία 16, Η.7.

8. Αν. Ορλάνδος, *ΕΜΜΕ*, τχ. 3 (1933) 201. Γ. Γκητάκος, *Η εν Αμαρουσίου μονόκλιτος καμαροσκέπαστος βασιλική του Αγίου Ιωάννου (Πέλικα)*, Αθήνα 1956. Φώτης Κόντογλου, «Τα ρημοκλήσια του Μαρουσιού», *Περιοδικόν Στεγαστικού Ταμειτηρίου της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, τχ. 110 (1979). Το ίδιο κείμενο με την επιμέλεια της Θ. Μαυραντή δημοσιεύτηκε στην *Αμαρουσία* της 7.1.1991 και στην έκδοση του Ιστορικού Λαογραφικού Μουσείου Δήμου Αμαρουσιού *Εκκλησίες και Θρησκευτική ζωή στο παλιό Μαρούσι*, επιμ. Γ. Σαρηγιάννης, Μαρούσι 1994, 33-5. Τέλος Δ. Μασούρης, «Η θρησκευτική ζωή στο Μαρούσι», στην ίδια έκδοση, ό.π., 54, με αριθμ. περιγραφής 21.

9. Χρησιμοποιώ τον όρο μονόκλιτος βασιλική όπως έχει ήδη επικρατήσει στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία, παρά τις αμφιβολίες πολλών. Σε παλαιότερες μελέτες μου χρησιμοποιούσα τον όρο «μονόχωρος δρομικός ναός», όπως τον είχε καθιερώσει ο καθ. Ν. Μουτσόπουλος (Στ. Μουζάκης, *Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Τήλου*, Αθήνα 1987. Στ. Μουζάκης, *Οι μεταβυζαντινές εκκλησίες περιοχής Ασπρόπυργου και η σημασία τους για την ιστορική έρευνα του χώρου*, Ασπρόπυργος 1992, 518, 519). Για τη γενικότερη βιβλιογραφία επί του όρου βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 2, Αθήνα 1998, 21 σημ. 1.

χωρίς την ημικυκλική κόγχη, $7,23 \times 3,61$ μ., δηλαδή εμβαδόν¹⁰ $26,10 \mu^2$ και λόγο πλευρών $0,50 = 1:2$.¹¹ Είναι μια αναλογία που συναντάται¹² κυρίως σε βυζαντινές βασιλικές¹³ και σε μονόκλιτους σταυρεπίστεγους ναούς του ΙΓ' και ΙΔ', κυρίως, αιώνα,¹⁴ δεν παύει όμως να εμφανίζεται και αργότερα.¹⁵

Το ύψος της μέχρι το κλειδί του ελαφρά οξύκορφου θόλου από το υπάρχον πλακόστρωτο, αρχικό, δάπεδο είναι 3,80 μ. Ο λόγος ύψους – πλάτους μάς δίδει τιμή 1,03· εμφανίζεται μάλλον ογκώδης.

Η τοιχοποιία της, όπως διακρίνεται κάτω από τα γαλακτίσματα της ασβέστου είναι αργολιθοδομή μαζί με τεμάχια πλίνθων και έχει πάχος περίπου 0,55 μ.

Η ημικυκλική εσωτερικά κόγχη του ιερού έχει πλάτος 2,13 μ. και βέλος 1,06 μ., ενώ η κτιστή Αγία Τράπεζα καλύπτει τον κύλινδρο της σε ύψος 0,96 μ. Καταλαμβάνει το 0,60 μ. της ανατολικής πλευράς και έχει τοποθετηθεί εκτός του κατά μήκος άξονά της, εξαιτίας της δημιουργίας της ημικυκλικής κόγχης πρόθεσης ($0,60 \times 0,80$ μ.) επί του ανατολικού τοίχου. Το κέντρο του ημικυκλίου απέχει 0,40 μ. από τον κατά μήκος άξονά του. Εξωτερικά, η ελαφρά ακανόνιστη τρίπλευρη αψίδα, με επιτόπου μέτρηση εμφανίζει γωνίες 131° , γεγονός που μας οδηγεί στο να τις θεωρήσουμε πλευρές κανονικού οκταγώνου¹⁶ αντί του συνήθους κανονικού ημιεξαγώνου.¹⁷ Στο βορινό τοίχο, στη συναρμογή του με τον ανατολικό, υπάρχει ημικυκλική, επίσης, κόγχη διακονικού ($0,36 \times 0,80$ μ.).

10. Το εμβαδόν της την τοποθετεί μάλλον στις μεσαίου μεγέθους εκκλησίες του τύπου της. Ν. Μουτσόπουλος, *Η Παληάχωρα της Αιγίνης*, Αθήνα 1962, 197 και πίνακα Β', σ. 189.

11. Πρβλ. Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., 189 πίνακα β', Άγιος Δημήτριος (17ος) με αναλογίες πλευρών 2,10. Ενώ η αναλογία κάτοψης είναι 0,48. Οι εκκλησίες της Παληάχωρας δεν εμφανίζουν αναλογία 1:2.

12. Ό.π., 189, με πλησιέστερες τιμές το 1,93 του Σωτήρος και 2,10 του Σταυρού και Αγίου Δημητρίου, όλες του 17ου αιώνα.

13. Για τις μονόκλιτες βυζαντινές βασιλικές που εμφανίζουν αναλογία 1:2, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι...*, 2, Αθήνα 1998, 21 σημ. 3.

14. Όπου η αναλογία κάτοψης των μονόκλιτων σταυρεπίστεγων κυμαίνεται από 1:1,40 μέχρι 1:3,05, όμως τον ΙΓ' και ΙΔ' αιώνα η συνήθης αναλογία είναι 1:2. Για τη βιβλιογραφία βλ. Γ. Δημητροκάλλης, ό.π., 24 σημ. 4.

15. Βλ. πρόχ. Άγιος Ιωάννης Σεπολίων (17ος-18ος), Αν. Ορλάνδος, *ΕΜΜΕ*, ό.π., 137.

16. Ήδη από τη βυζαντινή εποχή έχουν επισημανθεί τρίπλευρες κόγχες που ανήκουν σε κανονικό οκτάγωνο ή και σε άλλο κανονικό πολύγωνο. Βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι...*, ό.π., 1 (1990) 256, εικ. 255. Α. Ορλάνδος, «Βυζαντινοί ναοί της Ανατολικής Κορινθίας», *ΑΒΜΕ*, 1 (1955) 72, εικ. 21, ταξιάρχης Σοφικού, επίσης Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί...*, ό.π., 2 (1998) 79, 299, 355. Στην κατασκευή του κανονικού οκταγώνου οι γωνίες είναι 135° .

17. Στους ναούς της Ηπειρωτικής Ελλάδας, δηλαδή στους ναούς της Ελλαδικής Σχολής κατά τους μεσοβυζαντινούς και παλαιολόγειους χρόνους, το εξωτερικό περίγραμμα της κόγχης του Ιερού έχει μορφή κανονικού (ημι)εξαγώνου. Χ. Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, 2, Αθήνα 1994, 234. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η χάραξη του κανονικού ημιεξαγώνου είναι πολύ εύκολη, αφού η πλευρά του εξαγώνου είναι ίση με το ήμισυ της διαμέτρου της κόγχης.

Μια ακόμη κόγχη είναι διανοιγμένη στο χώρο του ιερού, στο νότιο τοίχο, τραπεζοειδούς μορφής (0,41×0,58 μ.) όπου στο βάθος της ιστορείται ο Άγιος Νικόλαος ο Νέος ο εν Βουναίνη.¹⁸ Παριστάνεται νέος χωρίς γένια με κοντά σγουρά μαλλιά, σύμφωνα με τον γνωστό εικονογραφικό του τύπο. Με το δεξί κρατεί σταυρό ενώ φέρει το αριστερό προ του στήθους.¹⁹ Η παράσταση δεν αναφέρεται από τον ερευνητή Δ. Σοφιανό μεταξύ των γνωστών απεικονίσεων σε τοιχογραφίες εκκλησιών της Αττικής. Επίσης και η αντίστοιχη της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Πικέρι που, όπως έχουμε επισημάνει σε ιδιαίτερη μελέτη μας, είναι η παλαιότερη γνωστή στο χώρο της Αττικής.

Ο κατά μήκος άξονας της εκκλησίας στρέφεται 10° προς δυσμάς. Είναι δηλαδή εκτός των συνηθισμένων και ανεκτών αποκλίσεων.²⁰ Το στενό μονόλοβο παράθυρο της κόγχης τοποθετημένο στον άξονα, πλάτους μόλις 0,15 μ. εξωτερικά, διευρύνεται εσωτερικά και φθάνει στα 0,35 μ., ενώ βρίσκεται 0,50 μ. ψηλότερα από την Τράπεζα. Όμως στο χώρο του κυλίνδρου υπάρχει και δεύτερο όμοιο παράθυρο με διαστάσεις εξωτερικά 0,08 μ. και εσωτερικά 0,30 μ., το οποίο βρίσκεται στα 0,85 μ. ψηλότερα του προηγούμενου και έχει ύψος 0,56 μ. Όπως διακρίνεται από τον τρόπο κτισίματός του εξωτερικά στην κόγχη και τα δύο έχουν κατασκευαστεί εξ αρχής (πίν. 4).

Τίθεται όμως το ερώτημα γιατί αυτός ο περίεργος προσανατολισμός. Συνήθως μια τέτοια λύση δινόταν σε εκκλησίες που ανεγείρονταν σε πλαγιές όπου όμως και στην περίπτωση αυτή πολλές φορές, όταν η απόκλιση ήταν μεγάλη, δημιουργούσαν ιερό κάθετα σχεδόν στον κατά μήκος άξονα.²¹ Υπάρχουν ελάχιστες περιπτώσεις επίσης όπου η θέση αυτή επιβαλλόταν από την αμυντική διάταξη των

18. Δημ. Σοφιανός, «Ο Άγιος Νικόλαος ο Νέος της Βουναίνης (Γ' αι.). Προσθήκη», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 2 (1986), 359-61. Στην Αττική απαντάται στην Αγία Τριάδα στο Κορωπί, στον Άγιο Αθανάσιο Κουβαρά (μέσα 18ου αιώνα), Άγιο Πέτρο Κορωπίου (β' μισό 17ου αιώνα), Μεταμόρφωση Σωτήρα στο Πικέρι (1547/8 η παλιότερη γνωστή, βλ. Στέλ. Μουζάκης – Αναστασία Καλάη-Μουζάκη, *Η' Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ. Αττικής*, Κορωπί 1997, πρακτικά (υπό έκδοση)).

19. Δημ. Σοφιανός, «Ο Άγιος Νικόλαος ο Νέος της Βουναίνης (Γ' αι.). Συμπληρωματικά στοιχεία, ανέκδοτα αγιολογικά κείμενα Μαξίμου (1620) κ.ά.», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 2 (1986), 90-1.

20. Ι. Κουμανούδης, *Η λαϊκή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της νήσου Θήρας*, Αθήνα 1960, 11-2 και εικ. 11 και Ν. Μουτσόπουλος, *Η Παληάχωρα...*, ό.π., 184, εικ. 59, με χαρακτηριστική περίπτωση την Αγία Κρυφτή (16ος-17ος αιώνας). Στέλιος Μουζάκης, *Οι μεταβυζαντινές εκκλησίες της περιοχής Ασπροπύργου και η σημασία τους για την ιστορική έρευνα του χώρου*, Ασπροπύργος 1992, 519-20 όπου και η βιβλιογραφία.

21. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Η Παληάχωρα...*, ό.π., 212-3. Αλλά και Στέλ. Μουζάκης – Αναστασία Καλάη, «Το χωριό Μάζι του Μεγάλου Δερβενίου της Μεγαρίδας και οι εκκλησίες του. Προσπάθεια τοπογραφικού και χρονικού εντοπισμού του κατά τους μέσους χρόνους και την Τουρκοκρατία», *ΣΤ' ΣΥΛΛ.*, Μέγαρο 1994, πρακτικά (υπό έκδοση) όπου και η κάτοψη της ερειπωμένης εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου (μέσα του 16ου αι.). Ακόμη Στέλ. Μουζάκης, «Το χωριό Μάζι του Μεγάλου Δερβενίου της Μεγαρίδας. Χρονικός και τοπο-

γύρω κτισμάτων σε περιπτώσεις οικισμών. Τέλος, όταν το ιερό δεν είναι στραμμένο προς την Ανατολή, τότε στρέφεται προς αυτή μόνον το παράθυρο.²² Στη συγκεκριμένη όμως διάταξη του Αγίου Ιωάννη κανένας λόγος δεν είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτός.

Πιθανολογούμε ότι τη συγκεκριμένη θέση την επέβαλλαν λόγοι κατασκευής. Φαίνεται ότι η εκκλησία ανεγέρθηκε πάνω στα ερείπια παλαιότερου κτίσματος, ίσως όχι εκκλησίας, και ακολούθησε για οικονομία υλικού τα υπάρχοντα στη θέση αυτή θεμέλια. Συνηγορεί και η παρουσία ογκολίθων στη Ν. Δυτική γωνία αλλά και γενικότερα στο δυτικό τοίχο. Έτσι κατά την ανέγερση της εκκλησίας για λόγους πλέον τάξεως και φωτισμού δημιούργησαν και δεύτερο παράθυρο το οποίο εμφανίζεται προσανατολισμένο κατά 57° προς Ανατολάς.²³ Ειδικότερα στον Άγιο Ιωάννη έχουμε παράθυρο και στον άξονα αλλά και αντίστοιχο για τον φωτισμό.²⁴

Οι σταθμοί και των δύο παραθύρων δημιουργούνται από τμήματα κίωνων διαφόρων διατομών. Μάλιστα του δευτέρου, του έκκεντρου παραθύρου, το λοβό του καλύπτει τμήμα πωρόλιθου. Τέλος, τρίτο παράθυρο με διαστάσεις 0,04×0,31 μ. και εσωτερικά 0,35 μ. βρίσκεται ψηλά πάνω από την κόγχη, στο τύμπανο του Ανατολικού (θεωρητικά) τοίχου.

Σημαντικό τέλος μορφολογικό στοιχείο αποτελεί το υπάρχον στη δυτική πλευρά πάνω από την ψηλή ύψους 1,86 μ. είσοδο, προσκυνητάρι²⁵ (πίν. 5). Αυτό δημιουργείται από εξέχον τοξωτό πλαίσιο συνολικού βήθους 0,50 μ. που στηρίζεται σε μαρμάρινα επίκρανα και επάνω φέρει αετωματώδη επίστεψη. Οι παραστάδες έχουν πλάτος 0,33 μ. και εξέχουν κατά 0,21 μ. Το συνολικό ύψος του μέχρι την κορυφή είναι 1,30 μ. και καλύπτεται με κεράμους. Το επίκρανο της δεξιάς παραστάδας κοσμεύεται με φύλλα ακάνθου, επαρχιακής τέχνης. Τεμάχιο μαρμάρου φέροντος ραβδώσεις έχει χρησιμοποιηθεί ως πρέκι της εισόδου, ενώ πάνω του τμήμα πλίνθου συνδέει τις δύο παραστάδες. Εσωτερικά δύο ξύλινοι κορμοί συμπληρώνουν το πάχος του τοίχου (σχέδ. 2). Τέλος, πάνω στην κορυφή της αετωματώδους επίστεψης υπάρχει στενή φωτιστική θυρίδα.

γραφικός εντοπισμός του κατά τους μέσους χρόνους και την Τουρκοκρατία», *Βυζαντινός Δόμος*, 7 (1994) 66-7 όπου και η περιγραφή τους.

22. Ι. Κουμανούδης, «Παρατηρήσεις επί της αρχιτεκτονικής και της Κατασκευής τινών Μεταβυζαντινών ναών. Η σημασία των», *Τεχνικά Χρονικά XXXVII* (1968) 29· ακόμη Χ. Δημητρόπουλος, *Οι εκκλησίες της Κέας*, Θεσσαλονίκη 1983, 305, 358.

23. Η τιμή αυτή τοποθετεί την ανέγερση της εκκλησίας κατά τα τέλη Μαΐου, βλ. Ι. Κουμανούδης, *Η λαϊκή...*, ό.π., εικ. 11.

24. Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί...*, ό.π., 2 (1998) 68-9, Παναγία Πανσολύπη.

25. Παρόμοια προσκυνητάρια συναντάμε ήδη από τη βυζαντινή εποχή σε εκκλησίες της Αττικής, όπως Άγιος Πέτρος στα Καλύβια, αλλά και κατά την Τουρκοκρατία. Για τα μνημεία βλ. Nafsika Coumbaraki-Panselinou, *Saint-Pierre de Kalyvia Kouvara et la chapelle de la Vierge de Merenta*, Θεσσαλονίκη 1976, 43-5 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Στο βάθος της κόγχης στο τύμπανο, εικονίζεται ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, κατενωπύω ευλογών με τη δεξιά, ενώ με το αριστερό κρατεί ειλητάριο. Εκατέρωθεν στην εσωτερική παρειά των παραστάδων διακρίνονται οι Αρχάγγελοι Μιχαήλ – Γαβριήλ. Στο άνω μέρος του τόξου ιστορείται φυλλοφόρος Σταυρός με τα σύμβολα του Πάθους.

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και αξιοπρόσεκτα είναι τα ακιδογραφήματα²⁶ που διασώζονται σε παραστάσεις και για τα οποία έχω μιλήσει εκτενέστατα σε άλλο Συνέδριο.²⁷

Ολοκληρώνοντας τις τυπολογικές και μορφολογικές παρατηρήσεις στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη στον Πέλικα περνάμε στις κοινές εικονογραφικές παρατηρήσεις.

Β' ΜΕΡΟΣ

Τα εικονογραφικά σύνολα του Αγίου Αθανασίου στο Λιόπεσι και του Αγίου Ιωάννη στον Πέλικα

Στον Άγιο Αθανάσιο οι μελετητές του αναφέρουν ότι διατηρεί τοιχογραφίες σε τέσσερα στρώματα και ότι οι υπάρχουσες σήμερα παραστάσεις παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ενώ επισημαίνουν ότι προέρχονται από χέρι λαϊκού ζωγράφου με πλούσιο ψυχισμό, όμως χωρίς μεγάλη πρωτοτυπία.²⁸ Τέλος δημοσιεύουν και ορισμένες από τις τοιχογραφίες.²⁹

Προσεκτική όμως παρατήρηση αυτών πείθει ότι δεν πρόκειται για έργο ενός μόνον ζωγράφου. Όταν μελετήσει κάποιος το μνημείο και τις υπάρχουσες συγκεκριμένες τοιχογραφίες, μεταξύ αυτών και τις δημοσιευόμενες, αποδεικνύεται ότι δεν αποτελούν μέρος ενός συνόλου αλλά τμήματα διαφόρων φάσεων. Δηλαδή άλλες εντάσσονται στο τέταρτο,³⁰ άλλες στο δεύτερο³¹ και άλλες στο πρώτο στρώμα. Ταυτόχρονα όμως αποτελούν και έργα περισσοτέρων του ενός ζωγράφων.

26. Ακιδογραφήματα λέγονται τα διάφορα σχέδια τα οποία συναντάμε χαραγμένα πάνω στους τοίχους ή τις τοιχογραφίες και τα οποία έχουν δημιουργηθεί με κάποιο αιχμηρό αντικείμενο. Σαφώς διακρίνονται κατά το περιεχόμενό τους από τα χαράγματα (graffiti). Για τη βιβλιογραφία βλ. Στέλ. Μουζάκης, «Το αγίασμα του Αγίου Ρηγίνου στη Σκόπελο και τα ακιδογραφήματά του», *Θεσ. Ημερ.* 37 (2000) 209-24.

27. Στέλ. Μουζάκης, «Σχόλια σε ανέκδοτα ακιδογραφήματα εκκλησιών της Αττικής. Μια προσπάθεια εικαστικής, λαογραφικής και εθνολογικής προσέγγισής τους», *Η' ΣΙΛΑ*, Μαρούσι 28-31 Μαΐου 1999, πρακτικά (υπό έκδοση), όπου γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στην προσπάθεια ταξινόμησης και δημιουργίας ενός corpus των ακιδογραφημάτων των εκκλησιών του χώρου της Αττικής.

28. Χαρ. Μπούρας – Αθηνά Καλογεροπούλου, Ρένα Ανδρεάδη, *ό.π.*, 237.

29. *Ό.π.*, εικ. 215-227.

30. Στον νότιο τοίχο δίπλα στον Άγιο Αθανάσιο.

31. Τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού, τμήμα βορινού τοίχου.

Αντίθετα, το εικονογραφικό σύνολο του Αγίου Ιωάννη στον Πέλικα αποτελεί ενιαίο έργο ενός ζωγράφου ο οποίος το δούλεψε ακολουθώντας παλαιότερα πρότυπα. Στις παραστάσεις τονίζονται ιδιαίτερα οι αρμονικοί χρωματισμοί, ενώ φαίνεται ότι γνωρίζει τη χρήση των χρωμάτων, εφαρμόζοντας τη συμφωνία των αντιθέτων τόνων, που συνοδεύουν τις σκληρές πτυχώσεις των ενδυμάτων. Τοποθετούνται από διάφορους ερευνητές στα μέσα του 16ου αιώνα.³²

Στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσουν οι απεικονίσεις του Αγίου Αθανασίου στο Λιόπεσι, κυρίες αυτές που καλύπτουν τον δυτικό τοίχο, στο κεντρικό κλίτος και στα δύο πλάγια κλίτη του (πίν. 6).

Στο κεντρικό κλίτος πάνω από την είσοδο βρίσκονται η Προδοσία, η Σταύρωση και η Κατάβαση του Ιησού από τον Σταυρό. Στο τριγωνικό τύμπανο σώζονται δύο προφήτες, ενώ δεξιά, εισερχόμενοι, αδιάγνωστος Άγιος και αριστερά η Έγερση του Λαζάρου. Στην ίδια ζώνη, στον δυτικό τοίχο του νότιου κλίτους, η Βαϊοφόρος και η Βάπτιση.

Εικονογραφικές-τεχνοτροπικές παρατηρήσεις

Η Έγερση του Λαζάρου

Πρόκειται για παράσταση πολυπρόσωπη. Στο κέντρο της ψηλά, ανάμεσα στα σχηματοποιημένα βουνά που τέμνονται και συγκλίνουν, εικονίζονται αρχιτεκτονήματα με πύργο και επάλξεις. Αναγνωρίζεται η Βηθανία απ' όπου εξέρχονται δώδεκα Ιουδαίοι με τα χαρακτηριστικά λευκά καλύμματα της κεφαλής όσες και οι φυλές του Ισραήλ. Στο μέσο και αριστερά της εικόνας παρίσταται ο Ιησούς με ερυθρό σκούρο χιτώνα και κυανόχρωμο ιμάτιο. Με το αριστερό του κρατεί τυλιγμένο ειλητόν (·) και βαδίζει προς τα δεξιά όπου εικονίζεται ο Λάζαρος.

Τον Ιησού που εμφανίζεται σε μεγαλύτερη κλίμακα με ένσταυρο φωτοστέφανο ακολουθούν οι μαθητές του εκ των οποίων διακρίνονται ολόσωμοι οι Πέτρος, Ιωάννης και Θωμάς³³ αγένειος, ενώ από τους υπόλοιπους διακρίνεται μόνον το άνω μέρος της κεφαλής των.

Ο Λάζαρος παριστάνεται μετά την εντολή «*Λάζαρε, δεύρο έξω*» και την προτροπή «*λύσατε αυτόν και άφετε υπάγειν*», όρθιος μπροστά από το μνημείο³⁴ περιδεμένος «*σουδαρίω*» του οποίου τα δεμένα «*κειρίαις*» χέρια και πόδια του σπεύδει

32. Μ. Χ. Γκητάκος, *Η εν Αμαρουσίω...*, ό.π., 82-7.

33. Η παρουσία του Θωμά βεβαιώνεται από επιγραφές σε τοιχογραφίες της Καπαδοκίας (βλ. και Ιωάννης, ια', 16).

34. Στην εικονογραφική παράδοση της Μακεδονίας εμφανίζεται εντός σαρκοφάγου· J. Millet, *Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile*, Παρίσι 1916, 237-9. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Αναστασία Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991, 79, σημ. 402.

και λύνει ένα από το πλήθος, ο οποίος έκπληκτος προ του θαύματος στρέφει την κεφαλή προς τον Ιησού. Έτερος σηκώνει και αποθέτει με τα χέρια του τον λίθο που έφραζε το μνήμα. Οι δύο αδελφές του Λαζάρου Μάρθα και Μαρία εικονίζονται γονυκλινείς μπροστά στα πόδια του Ιησού, σε μια προσπάθεια πιθανόν σφουγγίσματος των ποδιών Του.

Όμοια ιστορείται η σκηνή και στον Άγιο Ιωάννη τον Πέλικα. Ίδια διάταξη των προσώπων παρατηρούμε και στην αντίστοιχη παράσταση (πίν. 7α, β). Η ομοιότητα μεταξύ τους φθάνει μέχρι ταύτισης, αφού και στις δύο ακολουθείται ο αυτός αριθμός και η αυτή θέση εκάστου προσώπου. Ιδιαίτερα οι γύρω του μνήματος διατεταγμένες μορφές αποδεικνύουν με τη θέση και τη στάση τους ότι μπορεί να έχει χρησιμοποιηθεί το ίδιο ανθίβολο. Αξιοσημείωτη λεπτομέρεια το μαντήλι στο λαιμό της Μάρθας και οι ανασκουμπωμένες χειρίδες στους νεαρούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι συνήθως εικονίζονται δύο άνδρες οι οποίοι κυλιούν το λίθο. Ο δεύτερος λείπει και από τις δύο παραστάσεις.³⁵

Η παράσταση από την άποψη της λιτότητας και των επιμέρους μορφολογικών στοιχείων ακολουθεί τύπο ανάλογο με τις τοιχογραφίες του Θεοφάνη στη Μονή Αναπαυσά³⁶ και στη μονή της Μεγίστης Λαύρας³⁷ διαμορφωμένο σε κρητικές εικόνες του 15ου αι.³⁸ Επισημαίνουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τύπου, όπως η τοποθέτηση των Εβραίων σε δεύτερο επίπεδο, τη μορφή του τείχους της Βηθανίας και την παράλειψη της μίας ανδρικής μορφής.

Θα προχωρήσουμε και στην παρουσίαση μιας ακόμη από τις υπάρχουσες πολυπρόσωπες παραστάσεις του Αγίου Αθανασίου του ίδιου στρώματος.

Η Βαϊοφόρος

Η ΒΑΓΙΟΦΩΡΑ, όπως αναγράφει, εικονίζεται δεξιότερα της Έγερσης του Λαζάρου στον δυτικό τοίχο του βορινού κλίτους (πίν. 8α). Στην παράσταση ο Χριστός πλησιάζει στην Ιερουσαλήμ καθισμένος σε πουλάρι. Ακολουθούν οι μαθητές με πρώτο τον Πέτρο προς τον οποίο στρέφεται και ομιλεί ο Χριστός. Πλήθος Ιουδαίων ασκεπών έχει βγει να τον προϋπαντήσει στην πύλη της Ιερουσαλήμ, ενώ πίσω τους διαγράφονται τα τείχη και η πόλη. Μπροστά στα πόδια του ζώου μερικά

35. Η μορφή παραλείπεται και στην παράσταση της Ρασιώτισσας (Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας*, Θεσσαλονίκη 1980, Πίν. 26β).

36. M. Chatzidakis, «Recherches sur les peintres Theophane le Cretois», *DOP* 23-24 (1969-70), εκ. 9.

37. G. Millet, *Monuments de l'Athos. I. Les peintures*, Παρίσι 1927, 124.1. Ο ίδιος τύπος παράστασης χρησιμοποιείται στη συνέχεια και σε άλλες τοιχογραφίες στο Άγιον Όρος, όπως παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου της μονής Παύλου και στη Μονή Διονυσίου (ό.π., πίν. 202.1 & 228). Βλ. επίσης G. Millet, *Recherches...*, ό.π., 241 και πίν. 224.

38. M. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977, 77, αρ. 25, πίν. 23.

παιδιά κρατούν βέργα ή στρώνουν στο έδαφος ρούχα. Δύο άλλα βρίσκονται στο δέντρο που εικονίζεται στη μέση της σκηνής. Το ένα είναι χωμένο στο φύλλωμα, το άλλο σκαρφαλώνει στον κορμό.

Η σύνθεση διαφοροποιείται από τις παλαιότερες αποδόσεις του θέματος τόσο στα έργα του Θεοφάνη και των συνεχιστών του στον Άθω, όσο και σε τοιχογραφίες εκκλησιών της Ηπείρου και άλλων περιοχών ως προς την απεικόνιση του ζώου το οποίο εικονογραφείται να προχωράει με ανορθωμένο κεφάλι και του Πέτρου που ακολουθεί σε κάποια απόσταση, ενώ λείπει από την ομάδα και η γυναικεία μορφή που υψώνει το παιδί της. Στην αντίστοιχη παράσταση του Αγίου Ιωάννη (πίν. 8β), αποδίδονται όλα αυτά ακριβώς τα ελλείποντα στοιχεία από την αντίστοιχη του Αγίου Αθανασίου, ακολουθεί δηλαδή την κρητική σχολή, όπως και στην Έγερση του Λαζάρου.

Θα παραμείνουμε λόγω του χρόνου μόνον σ' αυτές τις παραστάσεις. Χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στην τέχνη του άγνωστου ζωγράφου του Αγίου Ιωάννη στον Πέλικα διακρίνονται στην παράσταση της Έγερσης του Λαζάρου, στον Ευαγγελιστή Ιωάννη το Θεολόγο, στον αδιάγνωστο ολόσωμο άγιο στην άντυγα του τόξου, στον προφήτη Ιεζεκιήλ και στον Άγιο Μερκούριο.

Είναι φανερές οι ομοιότητες στο σχήμα του προσώπου, στο σχεδιασμό των χαρακτηριστικών, στην απόδοση των μαλλιών. Στενή τυπολογική συνάφεια παρουσιάζει ο Προφήτης Ιεζεκιήλ με τον Προφήτη Ηλία του Αγίου Ιωάννη στο σχήμα του προσώπου, στον τονισμό του σχήματος του ματιού και στο πλάσιμο. Οι συνθέσεις του είναι ισόρροπα οργανωμένες. Ιδιαίτερα η θέση των αρχιτεκτονημάτων στη σύνθεση αποδεικνύει επίγνωση του ρόλου των. Δεν παρερμηνεύονται όπως λ.χ. στη Βαϊοφόρο, τη Σταύρωση και την Αποκαθήλωση του Αγίου Αθανασίου. Δημιουργεί μορφές μάλλον εύσωμες όπου αναδεικνύονται οι όγκοι και οι κινήσεις με ρεαλιστικές έντονες πτυχώσεις των υφασμάτων. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες παραστάσεις όπου οι μορφές επίσης εύσωμες, εμφανίζονται εντελώς επίπεδες καθώς οι πυκνές γραμμικές πτυχές και τα μεγάλα επίπεδα περιορίζουν την ανάδειξη των όγκων (πρβλ. Βαϊοφόρος).

Η αδιάσπαστη συνέχεια του στρώματος και ο ενιαίος χαρακτήρας στη σύλληψή του, παρά τις διαφορές που παρατηρούνται σε μέρη του διάκοσμου συνηγορούν ώστε να δεχθούμε ότι αυτός εικονογραφήθηκε όχι σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, αλλά το πιθανότερο με διαφορετικούς ζωγράφους του ίδιου συνεργείου (πίν. 9α, β). Δεν αποκλείεται, δηλαδή, η τοιχογράφηση του πρώτου στρώματος του Αγίου Αθανασίου να πραγματοποιήθηκε σε μια περίοδο,³⁹ όμως από διαφορετικής ικανότητας και εμπειρίας ζωγράφους οι οποίοι εργάστηκαν με την επίβλεψη και το συντονισμό του ζωγράφου του τοιχογραφικού συνόλου του Αγίου Ιωάννου στον Πέλικα.

39. Άλλωστε τα διαστήματα ήσαν πολύ μικρά. Από ένα μέχρι δύο μήνες.

Για να αναγνωριστεί ο αριθμός των ζωγράφων και τα έργα τους σίγουρα απαιτείται ειδικότερη εξαντλητική μελέτη. Είναι όμως βέβαιο ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη και του πρώτου στρώματος του Αγίου Αθανασίου εμφανίζουν μια εικονογραφική συνάφεια με κοινά εξωτερικά μορφολογικά στοιχεία που φθάνουν και τις αγιολογικές επιγραφές και τα οποία αποτελούν ουσιώδη γνωρίσματα εικονογραφικού εργαστηρίου (πίν. 10α, β).

Αναφέρουμε στολές πολυτελείς στρατιωτών (Σταύρωση, Προδοσία), ο τρόπος απόδοσης των βουνών με βραχώδη άνδηρα στις κορυφές και ομαλές πλαγιές, που σχεδιάζονται με μαλακές καμπύλες γραμμές. Το εικονογραφικό στοιχείο της Βάπτισης, όπου ο Χριστός πατεί σε μικρή στρογγυλή πλάκα⁴⁰ στον Πέλικα (πίν. 11α), δυστυχώς στον Άγιο Αθανάσιο έχει καταστραφεί, το κυριότερο τα ανθρωπόμορφα βουνά της Βάπτισης του Ιησού Χριστού στον Άγιο Αθανάσιο (πίν. 11β) και τέλος απεικονίσεις αγίων σεβαστών σε τοπική θρησκευτική παράδοση, όπως του Αγίου Νικολάου του Νέου του Εν Βουναίνη που εικονογραφείται στον Άγιο Ιωάννη στον Πέλικα.

Οι ρίζες του ζωγράφου και του συνεργείου του αναγνωρίζουμε ότι έχουν άμεση σχέση με το καλλιτεχνικό ρεύμα το οποίο εκδηλώνεται στην Ήπειρο την τρίτη δεκαετία του 16ου αιώνα και εξαπλώνεται στη συνέχεια σ' ολόκληρο το χώρο της ΒΔ Ελλάδας, δηλαδή την τοπική σχολή της ΒΔ Ελλάδας του 16ου αιώνα⁴¹ (πίν. 12α, β, γ, δ). Δεν είναι στοιχείο πρωτόγνωρο. Ήδη έχει κάνει την εμφάνισή της στη μονή Γαλατάκη στην Εύβοια (1566) και στη λιτή του Αγίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα (τελευταίο τέταρτο του 16ου αι.). Μάλιστα από το 1969, ο αείμνηστος Μ. Χατζηδάκης είχε επισημάνει την παρουσία της, την οποία χαρακτήρισε ως «σχολή Θηβών» από τη θηβαϊκή καταγωγή τριών από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της,⁴² τη γνώμη του οποίου ακολουθούν και νεότεροι ερευνητές.⁴³

40. Για την αλληγορία του βλ. Αναστασία Τούρτα, ό.π., 191, όπου και αναφορά στα μνημεία. Σχετική είναι και η παράσταση του βύθιου δράκοντα στο κάτω μέρος της πρόθεσης, στον Πέλικα.

41. Θεμελιακό για το θέμα είναι το έργο της Μυρτάλης Αχεϊμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983, όπου εξετάζονται οι ρίζες της σχολής αυτής, τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της γνωρίσματα και επισημαίνονται τα στάδια εξέλιξής της. Σχετικά με το χαρακτηρισμό της άλλοτε αναφέρεται ως τοπική ηπειρωτική σχολή και άλλοτε ως τοπική στην ηπειρωτική Ελλάδα σχολή. Σημαντικό επίσης είναι το βιβλίο του Μ. Garidis, *La peinture murale dans le monde Orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans sous domination et vainqueur*, Αθήνα 1989.

42. Μ. Χατζηδάκης, «Ο ζωγράφος Φράγγος Κοντάρης», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ/Ε' (1969), 301.

43. Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, «Die Wandmalereien der Liteder Klosterkirche von Hosios Meletios», *Miscel. Byz. Monac.*, Μόναχο 1975, 154 κ.εξ. Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες...*, ό.π., 176 κ.εξ.

Την παρουσία εικονογραφικών συνεργειών της Β. Ελλάδας κατά τον 16ο αιώνα στην Αττική την είχαμε επισημάνει και σε παλαιότερη εργασία μας, εδώ, στην προηγούμενη Η΄ Επιστημονική Συνάντηση, όταν μιλούσαμε για την εικονογράφηση της εκκλησίας της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Πικέρμι, οι τοιχογραφίες της οποίας είναι ακριβώς χρονολογημένες στο 1548/9. Είχαμε επισημάνει τότε ότι «ο ζωγράφος χρησιμοποιεί κατά βάση στοιχεία και πρότυπα της μακεδονικής σχολής και θα μπορούσαμε να δεχθούμε ότι προέρχεται από το Βορειοελλαδικό χώρο, ίσως έχοντας φθάσει στο χώρο μας ακολουθώντας τις μετακινήσεις των ποιμένων, διαμέσου των οποίων διαδόθηκε η λατρεία και ο εικονογραφικός τύπος του Αγίου Νικολάου του Νέου...»,⁴⁴ γεγονός το οποίο επαληθεύτηκε από τη συνεχιζόμενη έρευνά μας.

Συμπερασματικά

Πιστεύουμε ότι αποδείχτηκε μέσα στις λίγες αυτές γραμμές, με αρκετή πειστικότητα, η άμεση σχέση του ζωγράφου του Αγίου Ιωάννη στον Πέλικα με τον αντίστοιχο ζωγράφο του εργαστηρίου που δούλεψε τις τοιχογραφίες του α΄ στρώματος του δυτικού τοίχου του Αγίου Αθανασίου στο Λίοπεσι, ίσως και σ΄ άλλες γειτονικές εκκλησίες. Επιστημάνθηκε για πρώτη φορά η παρουσία ενός ακόμη αγνώστου από άλλη πηγή, εικονογραφικού εργαστηρίου που δούλεψε στο χώρο της Αττικής στο τέλος του 16ου μέχρι τις αρχές του 17ου αιώνα.

Κλείνοντας τοποθετούμε στις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα τις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη και πιθανόν στο γύρισμα του 17ου αιώνα την τοιχογράφηση του α΄ στρώματος του Αγίου Αθανασίου από συνεργείο με την επιμέλεια του ίδιου ζωγράφου στον οποίο σίγουρα οφείλονται και ορισμένες από αυτές. Χρονολόγηση που ενισχύεται από την ύπαρξη χαραγμάτων που αναγράφουν «*Ιωάνης 1662*», «*Θεολόγος 1671*» πάνω σε τοιχογραφία του δεύτερου στρώματος.

Επίλογος

Θέλουμε, τέλος, να υπενθυμίσουμε ότι ο χώρος της Αττικής είναι γεμάτος από μνημεία που εκπροσωπούν όλες τις ιστορικές περιόδους στη μακραίωνη πορεία της. Οι περισσότεροι όμως άγνωστες παραμένουν, χωρίς αμφιβολία, η βυζαντινή περίοδος και η εποχή της Τουρκοκρατίας. Μόλις τις δύο τελευταίες δεκαετίες άρχισε συστηματική έρευνα και παρουσίαση μερικών μεγάλων και σημαντικών μνημείων. Όμως κοντά σ΄ αυτά σώζεται και ένα πλήθος από ταπεινά σε μέγεθος

44. Στέλ. Μουζάκης – Αναστασία Καλάη-Μουζάκη, «Ο ναός της Μεταμόρφωσης Σωτήρος, στο Πικέρμι της Αττικής», ό.π. (υπό έκδοση).

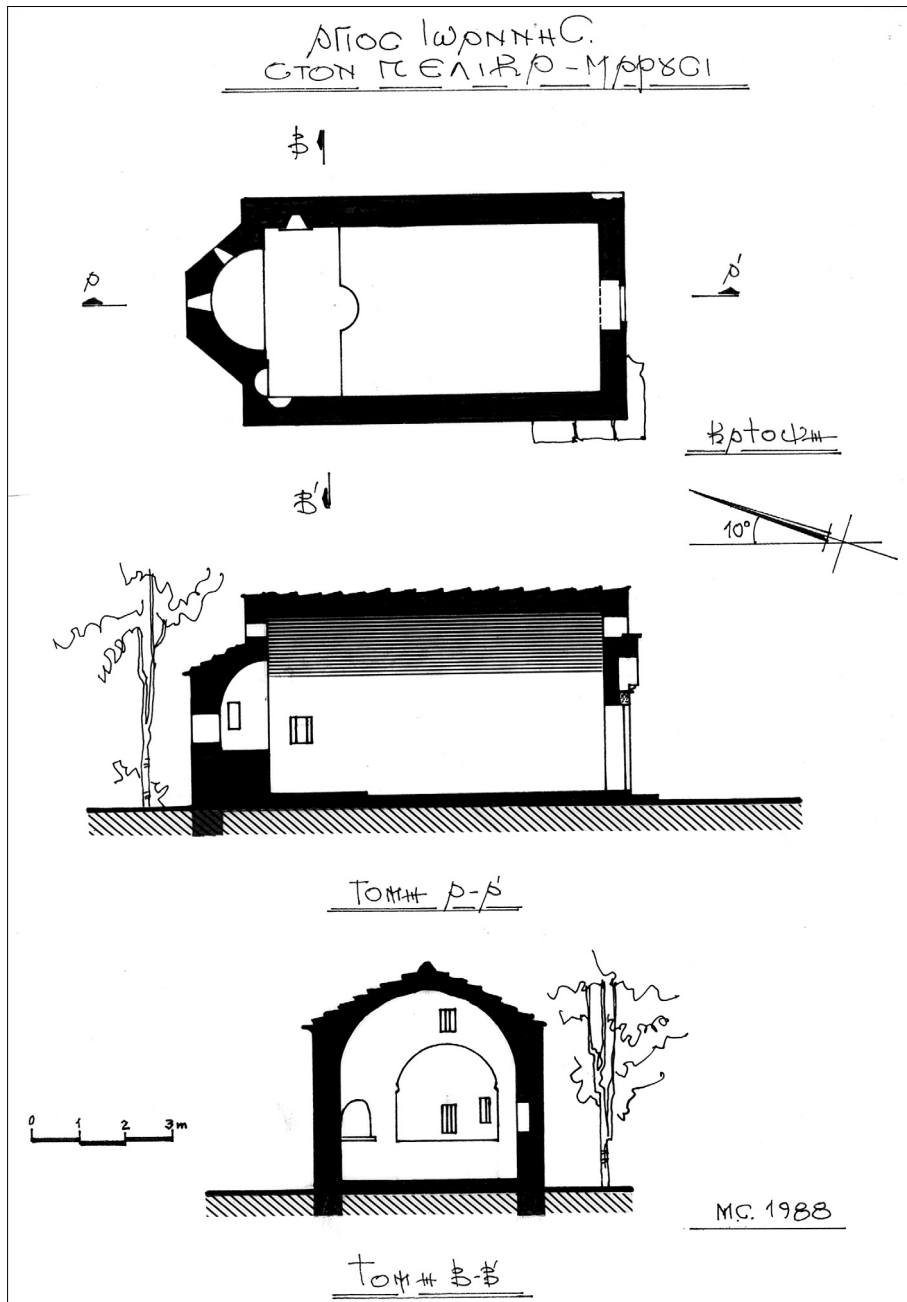
κτίσματα. Αυτά έχουν κτιστεί με αγάπη, πίστη και μεράκι από άγνωστους τεχνίτες, που κατάφεραν να τους δώσουν ζωή σμίγοντας παλαιότερα με σύγχρονά τους στοιχεία με μια ζηλευτή αρμονία.

Η ύπαρξη αυτών αναντίρρητα υποδηλώνει τη βαθιά πίστη και την προσήλωσή των απλών ανθρώπων στη μακραίωνη παράδοσή τους και την Ορθοδοξία. Ταυτόχρονα αποτελούν τεκμήρια της οικονομικής-κοινωνικής κατάστασης αλλά και της εθνολογικής διαστρωμάτωσης των κατοίκων του συγκεκριμένου χώρου κατά τους χρόνους εκείνους.⁴⁵

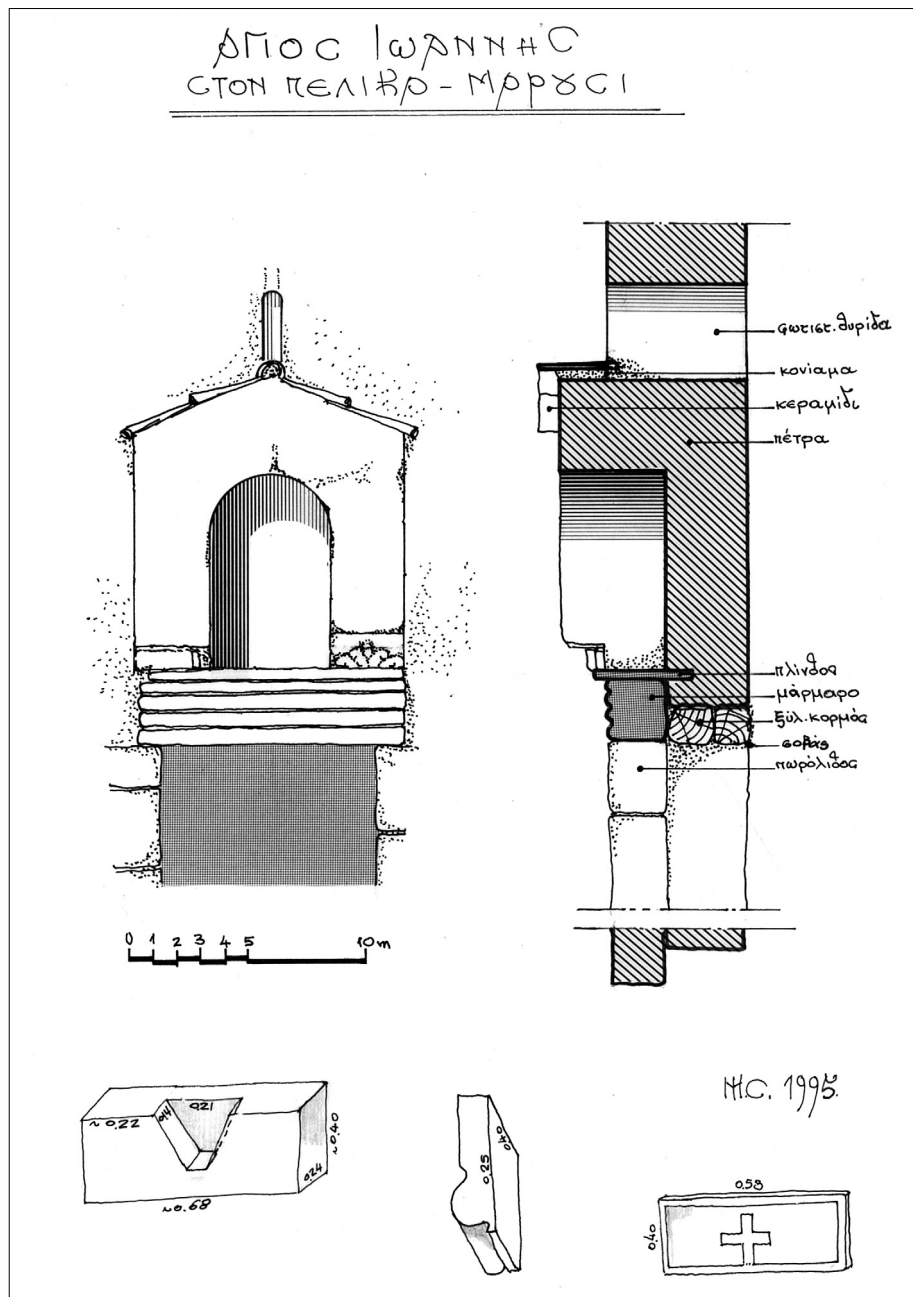
Πιστεύουμε ότι και τα μικρά αυτά και παραμελημένα μνημεία έχουν πολλά να προσφέρουν, όπως αποδείξαμε, στον ερευνητή που θα σκύψει με αγάπη και ενδιαφέρον πάνω τους, καθώς και στην Ιστορία της Αττικής⁴⁶ γης γενικότερα. Έχουμε τέλος τη γνώμη ότι μια ορθή τουριστική αξιοποίησή τους θα μπορούσε να προσφέρει προστασία στα μνημεία αλλά και ευρύτερες δυνατότητες μελέτης και ψυχικής καλλιέργειας των επισκεπτών.

45. Στέλ. Μουζάκης, *Το άγνωστο μικρομοναστήρι της Παναγίας-Χελιδονούς στις Αχαρνές Αττικής, 16ος αιώνας*, Αχαρνές 1988, 9-10. Στέλ. Μουζάκης – Αναστασία Καλάη-Μουζάκη, *Ο Δίκλιτος ναΐσκος της Αγίας Άννας στη Μεταμόρφωση-Κουκουβάουνες-Αττικής στη θέση Χτυπητό*, Αθήνα 1980. Στέλ. Μουζάκης, *Ο οικισμός Βρανά, το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου και οι εκκλησίες περιοχής Μαραθώνα*, Αθήνα 2000. Στέλ. Μουζάκης, «Τα τοπωνύμια της Βούλας του Πάπα Ιννοκεντίου του Γ΄. Η περίπτωση της μονής του Αγίου Γεωργίου στο Βρανά του Μαραθώνα Αττικής», *Τετράμηνα* 46-47 (Φθινόπωρο '91), 3040-52. Μελέτες εκκλησιών της Αττικής δημοσιεύονται και στη σειρά *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, έκδοση ΕΜΠ 1-5 (1979-1998). Στέλ. Μουζάκης – Αναστασία Καλάη-Μουζάκη, *Το άγνωστο φωτάναμα της Ζωοδόχου Πηγής – Χελιδονού Κηφισιάς*, Αθήνα 1981, 1-16. Στέλ. Μουζάκης, «Το φωτάναμα της Μονής Μουνδών στη Χίο. Συμβολή στη νησιώτικη μοναστηριακή αρχιτεκτονική», *Τετράμηνα* 53, Άμφισσα 1994, 3920-3929. Στέλ. Μουζάκης, «Οι μεταβυζαντινές εκκλησίες της περιοχής Ασπρόπυργου και η σημασία τους για την ιστορική έρευνα του χώρου», *Β' ΣΙΛΑ*, Πρακτικά, Ασπρόπυργος 1992, 517-90 και ανάτυπο. Στέλ. Μουζάκης, «Άγνωστη Βυζαντινή εκκλησία στη Μάνδρα Αττικής, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Κορακά», *Ζ' ΣΙΛΑ*, Ελευσίνα 1997, Πρακτικά (σε έκδοση). Στέλ. Μουζάκης – Αναστασία Καλάη-Μουζάκη, «Το χωριό Μάζι του Μεγάλου Δερβενίου της Μεγαρίδος και οι εκκλησίες του. Προσπάθεια τοπογραφικού και χρονικού εντοπισμού του κατά τους μέσους χρόνους και την Τουρκοκρατία», *ΣΤ' ΣΙΛΑ*, Μέγαρα 1992, Πρακτικά (σε έκδοση). Στέλ. Μουζάκης, «Το χωριό Μάζι του Μεγάλου Δερβενίου της Μεγαρίδας. Χρονικός και τοπογραφικός εντοπισμός του κατά τους μέσους χρόνους και την Τουρκοκρατία», *ΒΔ* 7 (1994-5), 120-35.

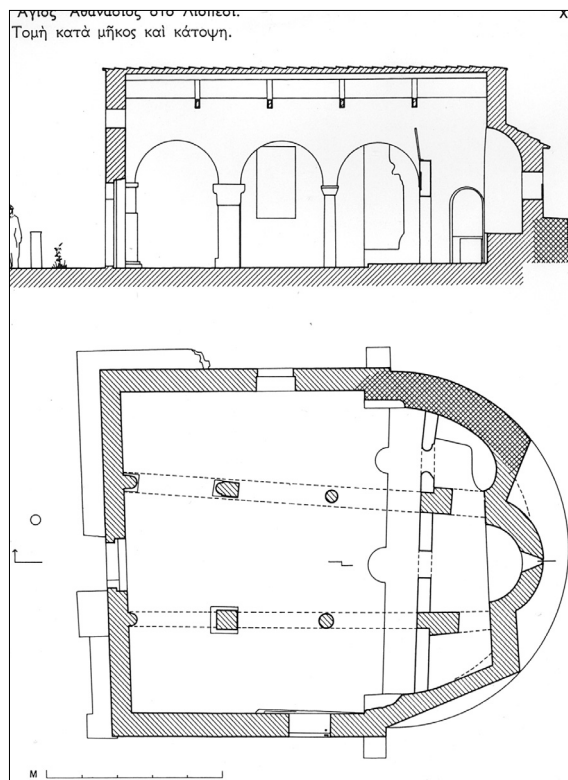
46. Γεγονός που είχαμε επισημάνει και σε άλλες περιοχές παλαιότερα. Στέλ. Μουζάκης, «Οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Τήλου», *ΔΧ* 12 (1987) 145-213 και ανάτυπο (Αθήνα 1987) με χωριστή αρίθμηση. Στέλ. Μουζάκης, «Άγνωστη Βυζαντινή δικογχη με μαυσωλείο εκκλησία στην Τήλο της Δωδεκανήσου», *ΒΝΜ* 15 (1989-90) 2-14. Στέλ. Μουζάκης, *Ο Άγιος Παντελεήμονας Τήλου. Αρχιτεκτονική διερεύνηση*, Αθήνα 1984, ανάτυπο από το ομότιτλο βιβλίο του Χάρη Κουτελάκη, με χωριστή αρίθμηση 1-32 και αναδιπλούμενα σχέδια. Στέλ. Μουζάκης, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα βυζαντινά Δωδεκάνησα, 4ος-αρχές 14ου αιώνα», *ΒΔ* 1 (1987) 65-78.

Σχέδιο 1. Άγιος Ιωάννης στον Πέλικα. Κάτοψη, τομές (Στ. Μουζάκης, 1988).

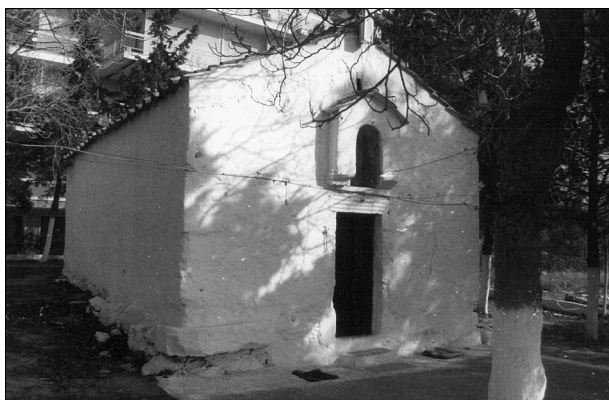
Σχέδιο 2. Άγιος Ιωάννης στον Πέλικα. Το προσκνητάρι πάνω από την είσοδο και διάφορα μαρμάρινα μέλη (Στ. Μουζάκης).

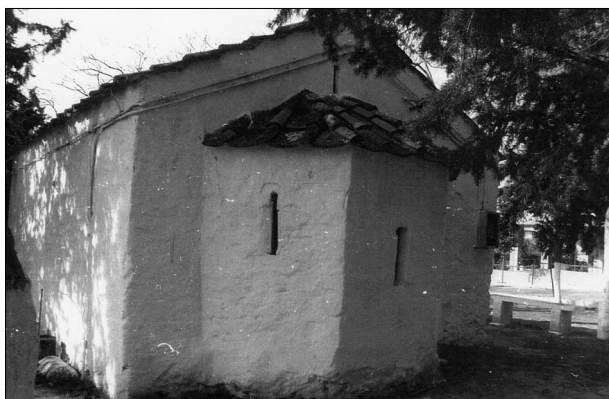
Πίνακας 1. Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι.
α. Τομή κατά μήκος, κάτοψη β. Άποψη από νοτιοδυτικά.
[Χ. Μπούρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ανδρέαδη (1969), 244]

Πίνακας 2. Άγιος Αθανάσιος, εσωτερικό.

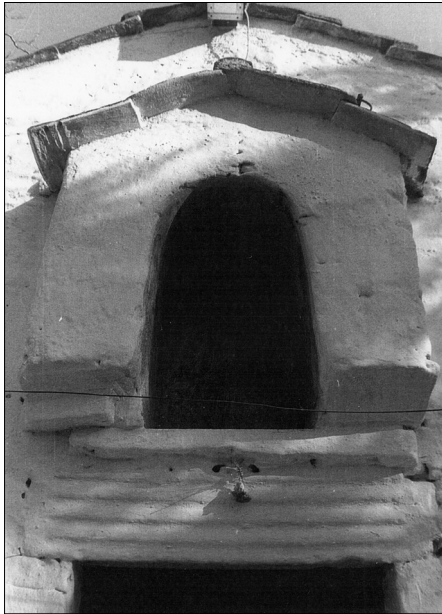

Πίνακας 3. Άγιος Ιωάννης στον Πέλικα. Όψη από Β. Δυτικά (1988).

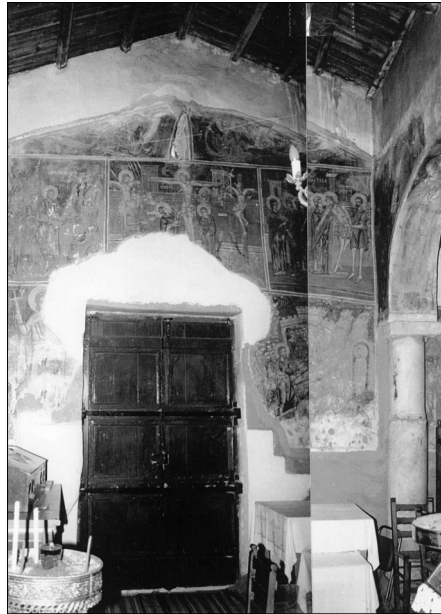

Πίνακας 4. Άγιος Ιωάννης στον Πέλικα. Ανατολική όψη. Διακρίνονται τα δύο ανοίγματα (1988).

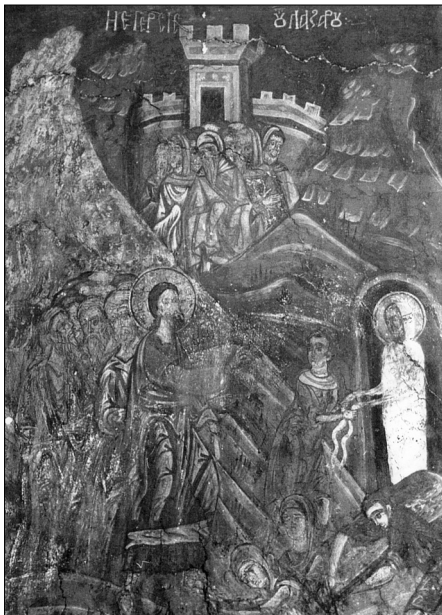

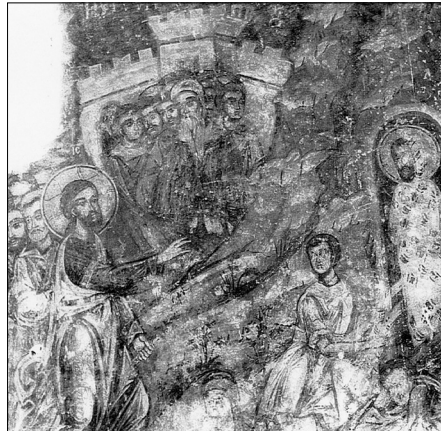
Πίνακας 5. Άγιος Ιωάννης στον Πέλικα. Το προσκνητάρι πάνω από την είσοδο (1988).

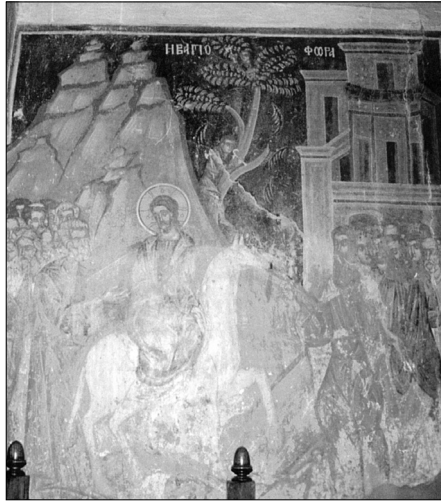
Πίνακας 6. Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι. Τοιχογραφίες του δυτικού τοίχου.

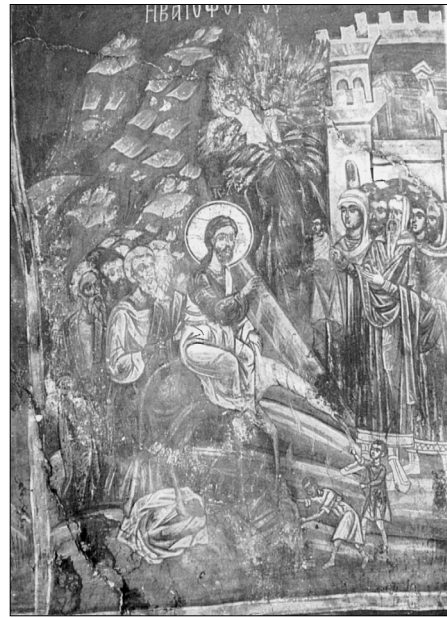
Πίνακας 7α. Άγιος Ιωάννης στον Πέλικα. Η παράσταση της Έγερσης του Λαζάρου.

Πίνακας 7β. Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι. Η παράσταση της Έγερσης του Λαζάρου.

Πίνακας 8α. Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι.
Η παράσταση της Βαϊφόρου.

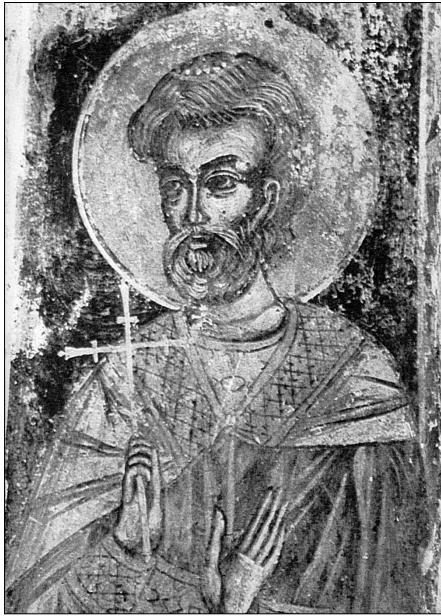
Πίνακας 8β. Άγιος Ιωάννης στον Πέλικα.
Η παράσταση της Βαϊφόρου.

Πίνακας 9α. Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι.
Αδιάγνωστος άγιος

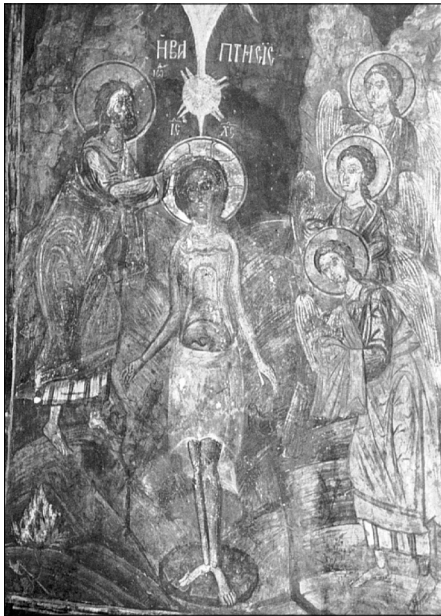
Πίνακας 9β. Άγιος Ιωάννης στον Πέλικα.
Ο Πέτρος πίσω από τον Ιησού
(λεπτομέρεια της Βαϊφόρου).

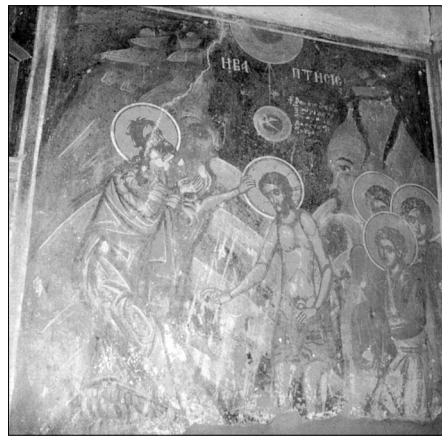
Πίνακας 10α. Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι. Άγιος Ζωσιμάς.

Πίνακας 10β. Άγιος Ιωάννης στον Πέλικα. Άγιος Νέστορ (λεπτομέρεια χεριού).

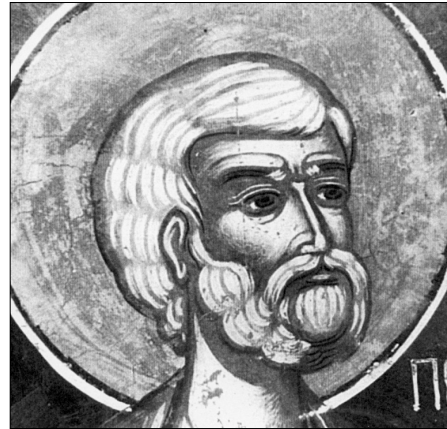
Πίνακας 11α. Άγιος Ιωάννης στον Πέλικα. Η Βάπτιση, διακρίνεται η «πλάκα».

Πίνακας 11β. Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι. Η Βάπτιση, διακρίνονται τα ανθρωπόμορφα βουνά.

α. Βίτσα. Άγιος Νικόλαος.

β. Ελαφότοπος. Κοίμηση Θεοτόκου.

γ. Μαρούσι. Άγιος Ιωάννης, Πέλικας.

δ. Λιόπεσι. Άγιος Αθανάσιος.

Πίνακας 12. Λεπτομέρειες από απεικονίσεις αγίων
σε διάφορα τοιχογραφικά σύνολα.